

skupino še na jugozahodno in severozahodno panonsko območje, zadnjemu se na osnovi študijskega materiala natančneje posveti, medtem ko druge skupine predstavi le s kratkim pregledom zaradi njej težko dostopne literature.

Medtem ko so mnoge predhodne objave analizirale predvsem žigosane odlomke, je poudarek avtorice na količini redukcijsko žganega gladkega in nežigosanega posodja, ki se do sedaj večinoma ni objavljalo.

Keramika iz avksiliarnega tabora v Karnuntu, ki je bila z redkimi izjemami redukcijsko žgana, je bila v ta namen razporejena v pet fakturnih skupin s štirimi tipi premaza. Kemijske analize so pokazale, da so imele prevladujoča fakturna skupina STyp 2 in skupini STyp 3 in STyp 5 podobno kemijsko sestavo težkih mineralov. Njihova primerjava z zelo podobno kemično sestavo žigosane tegle iz Karnunta pa, da je večina najdenega posodja prišla iz večjega števila delavnic iz karnuntskega okrožja.

Keramično gradivo je bilo razporejeno v oblikovne tipe. Dobrodošel uporabljen sistem tipološke klasifikacije upošteva osnovno obliko posode, obliko ostenja in obliko ustja. Izdelana je še posebna klasifikacija oblik dna in žigosanega okrasa.

Preko datiranih kompleksov najdišča in s pomočjo materiala iz drugih izkopavanj je nato narejen pregled posameznih oblik in uporabljenih žigov na študijskem materialu, ki daje predvsem dober pregled oblikovnega razpona posodja v drugi tretjini 2. st. v Karnuntu in njegovi okolici. V plasteh, povezanih s prvo (leseno) fazo tabora (*Holz-Erde-Kastell*) s konca 1. st. in začetka 2. st. je bilo najdenih le nekaj odlomkov, ki se pomnožijo v kasnejši zidani fazi (*Steinkastell I*). Največja količina materiala izhaja iz plasti, povezanih s koncem te faze ob začetku markomanskih vojn in obdobjem do izgradnje novega tabora (faza *Steinkastell II*), ko na območju najdišča deluje tudi lončarska delavnica. V stratigrafskih kompleksih, ki nedvomno pripadajo fazi *Steinkastell II* iz 3. st., ta tip keramike ni več prisoten. V severozahodni panonski skupini konec 2. st. upade količina najdb in spekter oblik se reducira na skleda z ovratnikom (*Ringschüsseln*). Ponekod panonska loščena keramika ni več prisotna že v plasteh ok. leta 200. Lončarska delavnica iz Akvinka (najdišče Papföld) iz prve polovice 3. st. kaže na to, da so panonsko loščeno keramiko v vzhodnopanonski skupini izdelovali tudi pozneje, sicer v neznanem obsegu. Mlajši primerki so oksidacijsko žgani, žigosani z enostavnimi motivi in se ločijo po grobi izdelavi od primerkov iz 2. st.

V nasprotju z mnenjem nekaterih drugih raziskovalcev so bile oksidacijsko žgane posode, najdene v avksiliarnem taboru v Karnuntu, delane sočasno s redukcijsko žganim posodjem ves čas, na obeh so bili uporabljeni tudi enaki žigi.

Avtorica se pomudi tako pri samem poimenovanju keramike, zgodovini raziskav kakor pri faktografskih tehnoloških lastnostih gline in premaza. Dobrodošle so barvne fotografije prelomov in premazane površine. Jasna tipološka klasifikacija je odprta za dodajanje novih tipov, pregledna in lahko razumljiva. Kronološko je predstavljen tipološki razvoj oblik in okrasa, od povezav z vzori v poznopadski in galski sigilati dalje.

Kratka sinteza po posameznih proizvodnih skupinah panonske loščene keramike obsega pregled najdišč z objavljenim keramičnim gradivom, posebej najdišč z dobro datiranimi kompleksi, pregled odkritih in domnevnih lončarskih delavnic, pregled lončarskih žigov in predstavlja glavne značilnosti skupine. V jugozahodni panonski skupini, kjer je bila osrednja proizvodnja locirana v Petovionii, je npr. večina posodja oksidacijsko žgana. Znana je skupina posod z grobišča na Ptuj, ki velja za predhodnika panonske loščene keramike. Proizvodnja je domnevno datirana v čas po sredini 1. st., nedvomno je potrjena v obdobju od Flavijcev do prve polovice 2. st.

Monografija tako daje odličen vpogled v proizvodnjo določene zvrsti rimske keramike, ki so jo deloma izdelovali tudi na današnjem slovenskem območju.

Tina ŽERJAL

Gabrielle Kremer: *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum. Die Rundplastischen Skulpturen. Der Römische Limes in Österreich* 41, Sonderband 2, Wien 2004. ISBN 3-7001-3299-9. 124 strani, 60 slik, 72 tabel.

Nedaleč od rimskega vojaškega tabora v Karnuntu je bil na hribu Pfaffenberg postavljen svetiščni kompleks z več templji, posvečen kultu Najboljšega in Največjega Jupitra (*Iovi Optimo Maximo*). V zbirki *Der Römische Limes in Österreich* izhaja pod uredništvom Wernerja Jobsta serija, posvečena svetišču na Pfaffenbergu. V 1. zvezku je Ioan Piso predstavil epigrafske napise, v 2. zvezku Gabrielle Kremer celoten korpus kamnite kiparske plastike s tega najdišča.

Večji delež objavljenega materiala izhaja iz izkopavanj iz let 1970-1985. Katalog je dopolnjen z odlomki iz starejših izkopavanj v letu 1898. Čeprav so bili odlomki objavljeni že leta 1900, so bili v karnuntskem muzeju ponovno pregledani in dokumentirani.

Analizirani kamniti material je zbran v katalogu, ki zavzema bistveni del monografije. Katalog je organiziran po božanstvih, ki so jih kipi upodabljali, in sicer je predstavljen vsak rekonstruiran kip z vsemi svojimi odlomki posebej. Podani so merski podatki za odlomke, ki so prikazani tudi v risbi in fotografiji. Za vsak posamezen kip sledi natančen opis, rekonstrukcija, interpretacija njegove funkcije v sklopu templja in datacija.

V uvodnem delu je sumarno predstavljena lokacija posameznih najdb v tempeljski četrti ob amfiteatru. Večina odlomkov je bila najdena v severovzhodnem delu četrti, okoli templja I in templja III. Kipi so bili ob zapustitvi svetišča močno uničeni. 40 identificiranih in rekonstruiranih različnih kipov je ohranjenih le fragmentarno v manjših odlomkih, in to le z največ 10-odstotnim deležem celote. Na osnovi analogij iz celotnega rimskega imperija je bila narejena rekonstrukcija posameznih plastik. Razen enega marmornega so vsi ostali kipi narejeni iz lokalnega kamna.

Epigrafski napisi kažejo, da so spomenike na tem območju postavljali vsaj od hadrijanskega obdobja, ko je bila zgrajena masivna zgradba svetišča, do sredine ali druge polovice 4. st., ko je bilo svetišče opuščeno.

Svetišče je bilo posvečeno Najboljšemu in Največjemu Jupitru, saj je skoraj polovica ugotovljenih kipov upodabljala najvišje rimsko božanstvo. 11 plastik je predstavljalo motiv Jupitra, sedečega na prestolu. Jupitrov kult je bil povezan s cesarskim kultom in izražanjem lojalnosti imperiju, kar kažejo tudi epigrafski napisi iz sredine 2. st., iz časa največjega razcveta svetišča, odlomki kipa boginji Romi (ali Minervi), skupine kapitolinske trojice in domnevni portret Marka Avrelija. Med odlomki so bili prepoznani tudi motivi Gigantomahije in upodobitve boginje Viktorije ter mogoče Marsa, ki naj bi povezovali tempelj z vojsko, nastanjeno v Karnuntu, in njeno religiozno dejavnostjo. V poznoantičnem obdobju se tem božanstvom pridruži še vzhodni Mitrov kult. Vsa omenjena božanstva naj bi bila značilna za t. i. vojaško religijo in običajna za vojaške tabore na limesu.

Prikaz nas vodi od natančno podanih najdb preko logičnih predpostavk in sklepov pri analizi tipologije, kronologije in ikonografije do rekonstrukcije posameznih plastik. Neroden je le velik format knjige tako pri uporabi kakor na polici, saj knjiga nima trdnih platnic.

Tina ŽERJAL

Sofija Petković, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan in Zsuzsanna K. Zoffmann: *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*. Posebna izdanja. Arheološki institut Beograd 42. Arheološki institut, Narodni muzej, Beograd 2005. ISBN 86-80093-40-8. 356 strani, 38 tabel, 14 barvnih tabel, 8 prilog, številne slike med besedilom.

Delo nam v več sklopih predstavlja do sedaj raziskana rimska in srednjeveška grobišča v okolici vasi Ravne pri Knjaževcu, v dolini Timoka (vzhodna Srbija).

V uvodu nam avtorji najprej predstavijo rimsko utrdbo *Timacum Minus*, ki je varovala pomembno rimsko cesto po dolini Timoka. Utrdbo in pripadajočo civilno naselbino je med leti 1975 in 1997 sistematično raziskoval Arheološki inštitut iz Beograda v sodelovanju z Regionalnim muzejem iz Knjaževca.

Najstarejši ostanki zemljenih okopov na tem mestu so datirani v 1. st. n. št., prva kamnita utrdba pravokotnega tlorisa z zaokroženimi vogali in vmesnimi kvadratnimi stolpi pa v sredino 2. st. Konec 3. st. so bili na vogalih postavljeni kvadratni stolpi, s stolpi so bila zavarovana tudi vrata, okopi pa so bili obnovljeni. Zadnja prezidava je datirana v sredino 4. st., ko so bili postavljeni veliki izstopajoči stolpi pravokotnega tlorisa, grajeni v tehniki *opus mixtum*, okrepljeno pa je bilo tudi obzidje, ki je v tej fazi široko v povprečju 3 m. Trdnjava je bila uničena v velikem požaru v začetku 5. st., novejšje raziskave pa kažejo manjše gradbene aktivnosti tudi še v prvi pol. 5. st. Po sredi 5. st. je bila naselbina dokončno opuščena.

Naslednja poselitve tega območja sega v srednji vek. Iz tega obdobja je bilo v sami trdnjavi najdenih osem v ruševine vkopanih grobov brez pridatkov, odkriti pa so bili tudi sledovi naselbine iz 11. in 12. st.

V okolici trdnjave je bilo s sondami in zaščitnimi izkopavanji odkritih več grobišč, vendar do sedaj raziskana predstavljajo le njihov majhen del. Največja je nekropola na lokaciji Slogi, kjer je bilo raziskanih 95 poznorimskih in 65 srednjeveških grobov.

V naslednjem sklopu avtorici Sofija Petković in Mira Ružić predstavi rimske grobove. Najprej je podan katalog grobov z natančnim opisom grobne jame, lege skeleta v njej, s podatki o starosti in spolu skeleta, najdbami in datacijo po fazah (faza I: 350-380; faza II: 380-410; faza III: 410-450), nato pa sledi obširna tipološka analiza grobnih pridatkov.

Predmeti v grobovih predstavljajo tipičen inventar poznorimskih grobov od sredine 4. do sredine 5. st. Med nakitom so pogoste ogrlice iz steklene paste, preprosti uhani s kaveljkom in zanko ter različnimi obeski, nesklenjene zapestnice z razširjenimi konci in konci v obliki stiliziranih kačjih glav. V dokaj skromnem številu so zastopane fibule, saj jih je bilo najdenih le devet. Prevladujejo najpogostejše poznorimske fibule, to so križne fibule s čebuličastimi gumbi, interpretirane kot del noše vojakov ali veteranov. Med pasnimi sponami prevladujejo tipi preprostih spon z ovalnim okovom in ovalnim ali usločenim okvirjem. Med pasnimi zaključki sta zastopana amforast in srčast zaključek. Tako spona kot pasni zaključki so opredeljeni kot del vojaške noše članov pomožnih vojaških enot germanskega porekla.

Od orožja sta bili najdeni dve pušični osti v obliki lista in ena s trikotno konico ter ena sulična ost. Najdbe orožja v poznorimskih grobovih so sicer redke, vendar ne neznane. Na področju Madžarske in Slovaške je poznanih več pokopov s popolno vojaško opremo, ki jih povezujejo z barbarskimi najemniki, predvsem z Alani.

Dokaj pogost grobni pridelek je stekleno posodje, ki se pojavlja predvsem v fazi I. Prevladujejo visoke podolgovate steklene čaše z različno oblikovanim dnom ter steklene posodice z dolgim ozkim vratom, produkt delavnic na področju limesa.

Keramične posode so bile najdene samo v sedmih grobovih. Med oblikami so polkrožna skleda, majhen lonec z izvihanim ustjem in kroglastim trupom, enoročajni in trioročajni vrč. Vse so značilne za valentinijansko obdobje.

Novci so bili najdeni v enajstih grobovih faze I in II, močno pa prevladujejo novci Konstantinovih sinov.

Sledi poglavje, v katerem se avtorici natančno ukvarjata s tipi pokopov in grobnim ritualom. Precej grobov je bilo poškodovanih ali uničenih zaradi vkopov grobov mlajše poznorimske faze ali srednjeveških grobov.

Grobovi na nekropoli Slogi so bili izključno skeletni, medtem ko sta bila na nekropoli Ropinski potok najdena tudi dva žgana grobova. Najpreprostejše in tudi najpogostejše so grobne jame pravokotne ali ovalne oblike, v katerih je včasih najti tudi sledove lesene krste. Grobne jame so včasih obdane s suhozidom iz prodnikov ali lomljencev. V nekaterih primerih je bila za gradbeni material uporabljena opeka. Nekateri grobovi imajo zidove grajene iz prodnikov ali lomljencev, vezanih z malto, s katero je bila premazana tudi notranjost. V dveh primerih se je ohranila grobnica, zidana iz prodnikov in opek v tehniki *opus mixtum*. Grobovi so bili orientirani v smeri vzhod-zahod z rahlimi odkloni. Pokojniki so bili položeni večinoma vznak, z rokami ob telesu ali prekrizanimi na prsih, včasih tudi s skrčenimi koleno.

V zaključku poskušajo avtorji faze grobišča povezati tudi z znanimi zgodovinskimi dogodki. Za sam začetek faze I sredi 4. stoletja sicer niso sporočeni, datacijo v ta čas pa utemeljujejo predvsem s podatki izkopavanj trdnjave *Timacum Minus*, kjer so opazne močne gradbene aktivnosti v tem času. Grobovi faze I so bogatejši od grobov sledečih dveh faz in kažejo na dokaj dober ekonomski položaj prebivalcev naselbine. Konec te faze povezujejo z gotskimi pustošenji podonavskih provinc po bitki pri Adrianopoli leta 378. Začetek druge faze okr. leta 380 je povezan s Teodozijevimi ukrepi za konsolidacijo provinc, med katere spada tudi vključevanje germanskih (hunskih, gotskih in alanskih) najemnikov v rimsko vojsko. Ti najemniki so nosilci serije pokopov z vojaško opremo in orožjem, ki kažejo na barbarsko komponento. Drugi grobni pridatki iz grobov te faze so skromni, kar po mnenju avtorjev kaže predvsem na močno kristjanizacijo prebivalstva, ne pa na njegovo ekonomsko šibkost. Konec te faze sovпада z nemiri v Iliriku v začetku 5. st., ko invazija Hunov prizadene tudi naselja v dolini Timoka.

Začetek faze III je povezan z razpustitvijo pomožnih enot, ki so kontrolirale pot po dolini Timoka med leti 408 in 410. Tedaj utrdbe izgubijo svojo funkcijo in začne se ruralizacija pokrajine, ki se odraža tudi na nekropolah. Konec zadnje faze je posledica hunske invazije, ki je leta 433 uničila podonavski limes. Skupaj z mnogimi drugimi trdnjavami je propadel tudi *Timacum Minus*, čeprav skromne sledove poselitve na tem prostoru lahko sledimo še do sredine 5. st.

Sledi sklop o srednjeveških nekropolah avtorjev Svetožarja Jovanovića in Marka Vuksana, ki ga prav tako začenja katalog grobov z natančnim opisom grobnih pridatkov. Le-ti so nato analizirani v poglavju Arheološki material.

Med nakitom prevladujejo uhani in obsenčniki, ki jih avtorji delijo na 7 tipov z variantami.

V najpogostejši tip I so uvrstili preproste nesklenjene obročke (obsenčnike) iz bronaste žice. V drugo skupino sodijo grozdasti uhani različnih variant, v tretjo pa uhana z obeskom iz bronaste žice v obliki stožca. Pri obeh gre za značilnost belobrdskega kulturnega kroga. Zastopani so tudi uhani, ki imajo ovito žico okoli obroča in različno oblikovane obeske, paralele pa imajo na ozemlju Velikomoravske v 9. in 10. st. Iz istega kulturnega kroga izvirajo uhani iz bronaste žice z odebelitvami na loku in z različno oblikovanimi okroglimi priveski ter uhani z jagodami na loku (tip z dvema, tremi in štirimi jagodami). Uhani s štirimi jagodami spadajo med luksuzen nakit, narejeni pa so ponavadi iz srebra ali posrebrene bron.

Naslednji zelo pogost pridelek so ogrlice, večinoma sestavljene iz jagod, izdelanih iz steklene paste. V grobovih se ponavadi pojavljajo skupaj z drugimi vrstami nakita. Jagode so avtorji razdelili na devet skupin glede na obliko, tehniko izdelave in okras.

Med prstani prevladujejo preprosti obročki okroglega ali oglatega preseka. Trakasti prstani so praviloma okrašeni s cik-cak linijami, pojavljajo pa se tudi prstani s pravokotno razširitvijo, okrašeni večinoma s krožci, ter prstani z ovalno razširitvijo, okrašeni z živalskimi in geometrijskimi motivi. Tudi ti prstani so značilni za velikomoravski krog, pojavljajo pa se še v širokem prostoru od Albanije prek Makedonije do Srbije.

Orožje je v grobovih redko. Najden je bil en nož, zaradi svoje velikosti opredeljen kot bojni, ter sekira, ki se je ravno tako lahko uporabljala kot orodje ali kot orožje. Najdene so bile tudi tri pušične osti, ena romboidna in dve trirobo. Trirobo pušiče naj bi bile povezane z Avari, čeprav njihovo pojavljanje skupaj s pušičami z romboidno konico kaže, da njihovih nosilcev etnično ne moremo natančno opredeliti.

V desetih grobovih je bilo odkrito keramično posodje, med katerim prevladujejo lonci in vrči. Lonci so si po načinu izdelave zelo podobni. Narejeni so bili na preprostem vretenu, iz gline s primesmi fino zrnatega peska in zdrobljenega apnenca. Avtorji so jih razdelili na pet tipov predvsem na podlagi oblike trupa, pa tudi drugih značilnosti. V tip 1 sodijo lonci s kratkim izvihanim ustjem in največjim premerom na sredini trupa, v tip 2 ravno tako lonci z izvihanim ustjem, z največjim premerom v zgornji polovici trupa in z bolj izraženimi rameni. Tip 3 je zastopan samo z enim odlomkom lonca sodčaste oblike s poudarjenim vratom in navzven zavihanim horizontalnim ustjem. Tip 4 zastopajo trije trebušasti lonci, katerih premer trebuha precej presega premer dna, tip 5 pa lonec, kjer je premer ustja največji premer posode. Sledi majhen, nizek asimetričen lonček (tip 6) z izvihanim ustjem, ki ima paralele na Slovaškem in Moravskem ter na spodnjepodonavskem območju. Na hitrem vretenu je bil izdelan lonček s kroglastim trupom in izvihanim, navzdol zapognjenim ustjem, datiran v 11. st. Skleda z uvihanim ustjem, ki ima največji premer malo pod ustjem, narejena ročno in dodelana na vretenu, ima paralele v Podonavju in v vzhodni Srbiji v času od 9. do 10. st. Najden je bil tudi amforoidni vrč, kakršni so v Bolgariji datirani v drugo pol. 9. in prvo pol. 10. st.

V nekaterih grobovih je bilo najdeno tudi orodje. Med noži prevladujejo enorezni noži trikotnega preseka, z ravnim hrbtom in podaljšanim držajem za koščen ali lesen ročaj. V ženskem grobu je bila najdena otka z vertikalno odprtimi držajem. Kot posamične najdbe se pojavljajo še kresilo, igla, žebelj, brus in keramično vreteno.

V naslednjem poglavju je obdelan položaj grobišča, način pokopa in pogrebni rituali. Tako položaj nekropole na blago dvigajočem se pobočju ob reki Timok kot pokopavanje na rimskih arhitekturnih ostalinah sta pogosta pojava na sodasnih nekropolah v regiji. Gre za skeletne pokope v vrstah, meja grobišča pa je bila najdena samo na S delu. Grobovi so bili verjetno označeni, ker razen v enem primeru ni prišlo do naknadnega vkopavanja.

Pokojniki so bili položeni v preproste grobne jame brez sledi grobnih struktur, le v enem primeru je bila za pokop uporabljena rimska grobnica. Vsi grobovi so enojni, razen v dveh primerih, ko gre za pokop matere z otrokom. Pokojniki so bili položeni v grob na hrbet, z rokami v različnih legah, z glavo proti zahodu. Pogosta odstopanja od smeri vzhod-zahod avtorji razlagajo kot pokop v različnih delih leta. Ostanek živalskih kosti v grobu interpretirajo kot ostanek nagrobnega rituala, ravno tako nekaj primerov razbitih loncev v zasutju groba. V nekaterih grobovih so bili najdeni ožgani ostanki lesa, posledica obrednega čiščenja grobne jame z ognjem, kar je ravno tako pogost pojav na sodasnih grobiščih. Odkrit je bil tudi ostanek kurišča.

Keramično posodje je bilo odkrito v desetih grobovih, večina na različnih mestih pri nogah. Pridatke v grobovih (nakit, orodje) interpretirajo v glavnem kot predmete osebne rabe z nekaj izjemami (npr. prstani, po velikosti namenjeni odraslim osebam, v otroških grobovih).

Na kristjanizacijo prebivalstva kaže le pokop v smeri V-Z, vsi ostali elementi pokopa pa so poganske značilnosti, ki so se ohranile še dolgo po sprejetju krščanstva.

Datacijo in etnično opredelitev, ki sta temi zadnjega poglavja v tem sklopu, otežujejo nepopolna raziskanost grobišča, odsotnost stratigrafije ter odsotnost novcev in drugih kronološko lažje opredeljivih najdb.

Na nekropoli je bilo pokopano slovansko krščansko prebivalstvo z močno pogansko komponento. Začetek pokopavanja

je zato postavljen v čas po letu 864, po uradnem sprejetju krščanstva v Bolgariji, saj je bil ta del Srbije v sklopu bolgarske države od začetka 9. st. dalje.

V to najstarejšo fazo spadajo grobovi z lonci tipov 1 in 4, ki so bili pogosto najdeni v kombinaciji z osebnimi predmeti ali orožjem. Ti grobovi kažejo na močno podobnost s pridatki biritualnih nekropol v SV Bolgariji, datiranih v konec 9. oz. na prehod iz 9. v 10. st.

Lonci tipa 2 se v nasprotju z lonci tipov 1 in 4 pojavljajo v ženskih in otroških grobovih v kombinaciji z nakitom, predvsem s trakastimi prstani s pravokotno in ovalno razširitvijo, okrašenimi s krščanskimi simboli. V to fazo, datirano v sredino 10. st. spadajo tudi uhani s štirimi jagodami na loku in uhani z eno jagodo na loku.

Zadnjo fazo predstavlja skupina grobov v južnem delu raziskanega območja. Označuje jih uniformnost materiala: trakasti prstani s sklenjenimi konci, okrašeni s cik-cak linijami, belobrdski uhani in gumbi različnih oblik. S tem gradivom so grobovi datirani v 2. pol. 10. st., avtorji pa dopuščajo možnost podaljšanja še v 11. st. To je tudi čas, ko se je končalo pokopavanje na nekropoli Slogi.

Analogije za predmete z nekropole je mogoče najti tako na najdiščih v bližini (npr. Bolgarija, Makedonija) kot tudi na relativno oddaljenih območjih (npr. Moravska, srednje Podonavje). Kaže, da je slovansko prebivalstvo kmalu po zasedbi tega ozemlja vzpostavilo nove stike, očitno vzpodbujene s trgovino. Sredi 9. st. je Bolgarija namreč odigrala vlogo posrednika med Bizancem in Velikomoravsko s kontrolo tako imenovane "moravske poti", to je stare rimske ceste Dunaj-Beograd-Niš-Sofija-Plovdiv-Konstantinopol. Porast tipičnih moravskih najdb v srbskem Podonavju v začetku 10. st. pa povezujejo tudi s prihodom velikomoravskih beguncev po madžarskih osvojitvah. Opazen je tudi vpliv srednjepodonavskega prostora. Gre predvsem za določene tipe uhanov, npr. uhane s koničnimi priveski, uhane z uvito bronasto žico na loku ter uhane z votlimi priveski, ki kažejo na avaro-slovanski vpliv. Vpliv belobrdskega kulturnega kroga kažejo predvsem grozdasti uhani. Pri vseh luksuznih predmetih je opazen tudi močan vpliv bizantinskih zlatarjev.

Slovanski značaj prebivalstva potrjuje tudi antropološka analiza. Primerjava skeletov s skeletnimi serijami drugih sodasnih najdišč kaže močno sorodnost samo z dvema grobiščema iz Makedonije (Sv. Erazem pri Ohridu in Radolište pri Strugi), kjer je antropološka analiza za pozno fazo (9.-10. st.) grobišča Sv. Erazem pokazala, da gre za mešano populacijo, sestavljeno iz Slovanov in domorodnega prebivalstva (M. Štefančič, *Ranosrednjevekovni skeleti nekropole Sv. Erazma kod Ohrida*, Etnoantropološki problemi. Monografije 5, Beograd 1988). Podobnost s tema dvema najdiščema se kaže tudi v drobnem gradivu (keramični lončki in amforoidni vrčki, noži, koščen amuleti, nakit). V gradivu je opazna sorodnost tudi z nekaterimi drugimi makedonskimi najdišči, kjer pa še niso narejene antropološke analize.

Te podobnosti dovoljujejo domnevo o posebni kulturi oz. kulturni skupnosti na področju centralne, vzhodne in južne Srbije, zahodne Bolgarije in velikega dela Makedonije, ki postane še bolj očitna v začetku 11. st., po vzpostavitvi bizantinske prevlade na tem prostoru. Slaba raziskanost grobišč v Srbiji in pomanjkanje antropoloških analiz iz relativno številnih nekropol v Bolgariji pa zaenkrat še ne dopuščata natančnejših primerjav za raziskavo procesa slavizacije v regiji.

Tretji sklop knjige obsega antropološke analize zgodnjersrednjeveškega dela nekropole, katerih avtorica je Zsuzsanna K. Zoffmann.

Monografija nam predstavi gradivo delno raziskanih poznorimske in zgodnjersrednjeveške nekropole, ki sta se razprostirali na istem prostoru v bližini rimske utrdbe *Timacum Minus* v dolini Timoka v Srbiji. Objava prinaša gradivo, ki je vsekakor zanimivo za širši prostor, tudi za Slovenijo. V sklopu poznorimskih grobov je to predvsem skupina vojaških grobov

germanskih najemnikov - federatov, kot jih v Sloveniji poznamo npr. z manjšega grobišča na Ptujskem gradu (B. Jevremov, M. Tomanič Jevremov, S. Ciglencečki, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu, *Arheološki vestnik* 44, 1993, 223-233), znanih pa je tudi veliko naselbinskih najdb (zbrane pri: V. Pflaum, *Claustra Alpium Iuliarum in barbari*, Magistrska naloga - tipkopis, Odd. za arheologijo FF, Ljubljana 2000).

Pri slovanskem grobišču je zanimiva predvsem zgodnja faza, se pravi skupina grobov s keramiko, ki po načinu izdelave, obliki in okrasu ustreza široko razprostranjenemu "podonavskemu tipu", datiranim že v 7. in 8. st. (J. Machaček, Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition, *Slovenska Arheologia* 45/2, 1997, 353-418), medtem ko najdbe v slovenskih grobovih govorijo bolj za datacijo v 2. pol. 8. in v 9. st. (T. Knific, Lončenina v zgodnesrednjeveških grobovih na Slovenskem, v: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*, Ljubljana 2002, 115-128).

Predstavljeno obsežno delo zapolnjuje veliko vrzel v poznavanju arheološkega gradiva z ozemlja vzhodne Srbije tako v poznorimskem kot v zgodnesrednjeveškem obdobju. Kot pomankljivost bi (predvsem glede na to, da je knjiga pisana v angleščini in namenjena torej mednarodnemu občinstvu) izpostavili predvsem slabo umestitev v prostor, saj v knjigi ni niti enega zemljevida obravnavanega področja. Z nekaj kartami bi bilo precej lažje slediti besedilu. Motijo tudi nekatere tehnične napake in nedoslednosti, npr. neujemanje navedenih strani v kazalu z dejanskim stanjem, slabo pregledno citiranje predmetov na slikah, tabelah in fotografijah. Pri risbah gradiva bi si želeli predvsem več presekov.

Kljub omenjenim pomankljivostim delo prinaša veliko novega gradiva in zato lahko objavo nekropol iz Ravne pri Knjaževcu vsekakor pozdravimo.

Zvezdana MODRIJAN

Peter Stadler: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren* I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2005. ISBN 3-7001-3508-4. 449 str., 209 tabel, številne preglednice in ilustracije med besedilom, 2 CD-ja s programsko opremo in podatkovnimi zbirkami. Avtorji kratkih prispevkov so še Walter Kutschera, Walter Pohl, Eva Maria Wild.

Kronologija je prvi korak pri opredeljevanju arheološkega gradiva. Bolj natančno ga lahko časovno opredelimo, več nam pove. Šele v zadnjih desetletjih je pri tem arheologiji priskočilo na pomoč naravoslovje. Po eni strani gre za povsem nove pristope, kot sta npr. dendrokronologija in C-14 datacije, na drugi pa za prevzem ideje o razvrščanju gradiva (seriacija, kombinacijska statistika), ki ima v arheologiji sicer že stoletno tradicijo. To sedaj informatiki predstavljajo v svet matematičnih algoritmov in izvajajo s pomočjo računalnikov. Ne pozabimo: vse to v želji izboljšati kronologijo. Kaj se zgodi, ko se izobraženi naravoslovec, matematik, računalniški navdušenec loti še študija arheologije? Rodi se delo, ki je pred nami.

Peter Stadler se je z vprašanjem seriacije srečal prvič že leta 1979 v seminarju prof. Herwiga Friesingerja in tedanjega asistenta Falka Daima. Iz tega se je 1986 razvila njegova arheološka disertacija o seriaciji pasnih sestavov iz avarskih moških grobov, nadaljevalo pa z izgradnjo podatkovne zbirke, ki jo je poimenoval po Oskarju Monteliusu. Ker je sčasoma ugotovil, da samo z matematično metodo ne more doseči rezultatov, s katerimi bi bil zadovoljen, je z razvojem C-14 metode vključil tudi to. Dal je datirati več sto grobov in jih "kalibriral" z rezultati seriacij. Te rezultate lahko pričakujemo v naslednji knjigi, kadar bo pač izšla. Privatno pa jih avtor posreduje že sedaj vsakomur, ki zanje prosi.

Uvodno poglavje je posvečeno uporabljenim metodam: seriaciji, analizi "bližnjih sosedov" (near neighbour analysis),

C-14. Prvo avtor uporablja za razvrščanje gradiva, drugo za prostorske analize, tretjo za absolutne datacije. Pri tem je razvil še metodo dinamične tipologije, pri kateri tipe, ki se vlečejo skozi dolgo obdobje ali tvorijo več prostorsko ločenih skupin, na podlagi posamičnih lastnosti razbija na nove tipe.

Sledi predstavitev glavnega avtorjevega delovnega orodja, to je programskega paketa WinSerion, ki ga razvija že desetletja. Obsega vmesnike za vnos podatkov, njihovo klasificiranje in različne programe za razvrščanje ter kartiranje.

V naslednjem poglavju avtor kratko predstavi dosedanje kronologije avarskega obdobja, zaključno podpoglavje pa je napisal Walter Pohl. V njem razmišlja o možnostih souporabe arheoloških in pisnih virov pri raziskavah "Avarov". Opozarja na nekritično podrejanje arheoloških interpretacij podatkom iz pisnih virov. Strinja se s problematičnostjo etničnega interpretiranja arheoloških predmetov. Vendar se mu po drugi strani zdi, da se prav arheološke najdbe avarskega obdobja v Karpatski kotlini povezujejo v značilno kulturo, ki se dobro povezuje s pričevanjem pisnih virov. Predstavljena knjiga mu je doslej najboljše poskus to kulturo dokumentirati in uvrstiti. Po njegovem je posameznika mogoče postaviti v nek kulturni model, čeprav to še ne pomeni njegove subjektivne pripadnosti, ki je odločilna za etnično identiteto. Ker ne podaja razlage, kaj mu arheološka kultura pomeni in kaj naj bi bila vsebina tedanje etnične identitete, ostaja na ravni podajanja subjektivnih mnenj.

Kratko poglavje je namenjeno opisu strukture podatkovne zbirke. Vsebuje tudi številčne podatke, ki zbirko količinsko opišejo. Pod naslovom "Avari" je vnesenih 145451 predmetov in iz njih sestavljenih 7087 tipov, vse skupaj s 4000 najdišč. Takšno je bilo stanje na dan 25. januarja 2004.

Poglavje o izsledkih uvajajo podatki o številu upoštevanih grobov (18474), pokopov konj in drugih najdbenih skupkov. Sledi delitev na moške in ženske pridatke s pomočjo antropoloških podatkov ter razvrstitev na različne uporabnostne skupine. Primerjava C-14 datacij grobov z novci kaže, da je natančnost tovrstne časovne določitve presenetljivo dobra. Stadler najprej predstavlja absolutno kronologijo moških grobov, ki so ji glavna opora novčne najdbe in predvsem C-14 datacije, vse seveda v kombinaciji z rezultati seriacij. Pri tem gradi na srednji časovni vrednosti vseh pridatkov v posameznem grobu. To je izhodišče, ki je sporno. Logično je, da grob datira najmlajši predmet, res pa je, da tega pogosto ni mogoče določiti s tako zanesljivostjo, kot se morda dozdeva. Skrajna uporaba tega načela zato vodi v "premlade" kronologije. Očitno se je skušal Stadler temu izogniti. Čas med 568 (prihod Avarov v Panonijo v skladu z meddržavno pogodbo) in 822 (zadnja neposredna omemba Avarov v pisnih virih) razdeli na zgodnjeavarski stopnji I in II, srednjeavarski I in II ter poznoavarske I, II, III. Mejo med zgodnjima in srednjima postavlja v 630, med srednjima in poznima pa v 680. S tem je potrdil prvo absolutno kronologijo (predvsem začetek poznoavarskega obdobja) Ilone Kovrig, ki je bila postavljena v precejšnji meri intuitivno. Stadler poudarja, da časovni razponi posameznih tipov pomenijo njihov "floruit", torej glavno obdobje njihove uporabe. Glavna "hrbtenica" kronologije moških grobov so pasni sestavi. Pri ženskih grobovih bi bili primerljivi in časovno občutljivi sestavi ogrlice. Vendar so objave skromne, črno-bele in ne omogočajo ustreznega zajemanja podatkov. Zato je avtor kronologijo ženskih grobov izpustil.

Razvrstitev najdb v "etnične" skupine ostaja nedorečena. Nekatere vrste najdb avtor podrobneje komentira. Najbolj podrobno opozori na karto razprostranjenosti lončenine. Posode, ki so okrašene z vbodi glavnika, in tiste z lončarskimi znaki, se pojavljajo samo na severozahodu Avarije (Sp. Avstrija, Moravska, jugozahodna Slovaška) in jih Stadler povezuje s Slovani. Če je ta razlaga pravilna, potem v Avstriji pravih Avarov skorajda ni bilo. To bo seveda tiste, ki govorijo o "avarskih" grobiščih Avstrije, spravilo v terminološko zadrego. Ker je omenjena lončenina razporejena v tri geografske skupine, naredi avtor